

**MUHAMMAD AMINXO'JA MUQUMIY IJODIDA SOLIQ TIZIMI
VA AHOLI ZIMMASIDAGI IQTISODIY YUK MASALALARI**

Gulmurodova Marjona Olimjon qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Moliya” fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: **Muxitdinova Muxlisa Sadriddinovna**

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida yashab ijod etgan o'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili Muhammad Aminxo'ja Muqumiyning she'riy merosida soliq tizimi, xiroj, zakat, majburiy to'lovlar hamda aholi zimmasidagi turli iqtisodiy yuklar masalasining badiiy ifodalanishi o'rganiladi. Shoir ijodida Qo'qon xonligi va chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida oddiy xalq boshiga tushgan iqtisodiy qiyinchiliklar, adolatsiz soliq siyosati va uning ijtimoiy oqibatlari keng yoritilgan. Muqumiy asarlarida aks etgan bu mavzu faqat siyosiy tanqid emas, balki o'sha davr O'rta Osiyo iqtisodiy hayotining hujjatli tasvirchisi sifatida ham ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Muqumiy, soliq tizimi, xiroj, zakat, iqtisodiy yuk, mustamlaka, ijtimoiy tanqid, XIX asr O'rta Osiyo, she'riy meros, dehqonchilik.

KIRISH

Muhammad Aminxo'ja Muqumiy (1850–1903) o'zbek adabiyotida ijtimoiy-tanqidiy yo'nalishning eng yorqin namoyandalaridan biri hisoblanadi. U Qo'qon shahrida tug'ilib, umrining katta qismini shu yerda o'tkazgan va o'z davrining nozik ijtimoiy muammolarini she'riy tilda to'liq aks ettirgan. Shoir yashagan davr – XIX asrning ikkinchi yarmi – O'rta Osiyo tarixidagi eng og'ir va murakkab davrlardan biri bo'lib, bu yillar Qo'qon xonligining zaiflanishi, ichki nizolar, chor Rossiyasining bosqini va mustamlaka boshqaruvining o'rnatilishi bilan belgilanadi. Iqtisodiy tazyiq, soliq yuki va aholi farovonligining yomonlashishi Muqumiy ijodining markaziy mavzularidan biriga aylandi. Shoir nafaqat bir san'atkor sifatida, balki o'z xalqining achchiq kundalik hayotini kuzatuvchi va yozib qo'yuvchi tarixchi sifatida ham muhim rol o'ynadi. Uning satirik va lirik she'rlarida soliqlar, o'lponlar, majburiy xizmatlar, amaldorlar tomonidan solingan noqonuniy to'lovlar keng o'rin tutadi.

XIX Asr O'rta Osiyosida soliq tizimi.

Muqumiy asarlarini to'g'ri tushunish uchun avvalo shoir yashagan davrdagi iqtisodiy va siyosiy sharoitni anglash zarur. Qo'qon xonligi davrida (1709–1876) soliq tizimi ancha murakkab va ko'pincha adolatsiz tarzda ishlagan. Asosiy soliq turlari

quyidagilardan iborat edi: xiroj (yer solig'i), zakat (mol-mulkdan olinadigan diniy to'lov), tanobbona (yer maydoniga qarab hisoblanadigan soliq) va turli xildagi majburiy xizmatlar – chori, begar. Xiroj – dehqonlar uchun eng og'ir soliq bo'lib, hosildorlikdan qat'i nazar, yil sayin undirilardi. Ko'pincha hosil yig'ilmasdan oldin yoki qurg'oqchilik, suv toshqini kabi tabiiy ofatlar vaqtida ham soliq miqdori kamaytirilmasdi. Dehqonlar yetishtirilgan mahsulotning katta qismini soliq sifatida berishga majbur bo'lib, oilalarini boqish uchun juda oz narsasi qolardi. Bu holat nafaqat oddiy xalqning qashshoqligiga, balki qishloq xo'jaligining tanazzuliga ham olib keldi. Chor Rossiyasi bosqinidan keyin (1876 yilda Qo'qon xonligi tugatilib, Farg'ona viloyati tashkil etilgandan so'ng) soliq tizimida rasmiy o'zgarishlar bo'lsa-da, amaliyot jihatdan ahvolning yaxshilanmay, ba'zan yanada og'irlashganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Yangi ma'muriyat mahalliy amaldorlar – amin, qozilar orqali soliq yig'ishni davom ettirdi, bu esa korrupsiya va o'zboshimchalikka keng yo'l ochdi. Muqumiy aynan shu o'tish davrining og'riqli tomonlarini o'z she'rlarida mahorat bilan ifodalab berdi.

Muqumiy she'rlarida soliq va iqtisodiy yuk mavzusining ifodalanishi.

Muqumiy ijodida iqtisodiy muammolar turli janrlarda – satirada, g'azalda, muxammasda, qasidada – aks etgan. Shoir buni bevosita tanqid yo'li bilan ham, ramziy va kinoyali usullar bilan ham ifodalagan. Shoirning "Tanqid" va "Zulm" yo'nalishidagi she'rlarida soliq yig'uvchilar – aminlar, soliqchilar – qattiq qoralanadi. Muqumiy bu amaldorlarni xalqning qonini so'ruvchi, adolatni oyoq osti qiluvchi, o'z manfaatini xalq manfaatidan ustun qo'yuvchi kimsalar sifatida tasvirlaydi. Uning satiralarida ushbu amaldorlarning ikki yuzlamaligi, tashqi ko'rinishda diniy va axloqli ko'rinib, aslida pora yeyuvchi va zolim bo'lishi keskin tanqid ostiga olinadi. "Hol so'rarlar" she'rida shoir oddiy mehnatkashning, ya'ni dehqon va hunarmandning kundalik hayotini tasvirlar ekan, ularga soliq undirishning qanchalik shafqatsiz amalga oshirilishini ochib beradi. Muqumiyning lirik qahramoni nafaqat bir shaxsiy shikoyatni izhor etadi, balki butun bir ijtimoiy tabaqaning – zahmatkash xalqning – og'ir qismatini umumlashtiradi. Shoir bu yerda lirik va ijtimoiy-tanqidiy ovozlarni uyg'un birlashtirgan. Muqumiyning mashhur "Yer berur" she'rida yer mehnati va uning natijalari bilan soliq o'rtasidagi nomutanosiblik ochiq ifodalangan. Dehqon butun yoz og'ir mehnat qilib, hosil yetishtirgandan keyin uning katta qismi soliq tariqasida tortib olinadi, qo'lida ozgina qoladi. Bu she'r agrar munosabatlar va iqtisodiy tengsizlikning badiiy ifodalanishi sifatida o'zbek adabiyotida o'ziga xos o'rin egallaydi.

Muqumiy ijodida soliq masalasi faqat davlat soliqlari bilan cheklanmaydi. Shoir diniy to'lovlar – zakat va sadaqaning ham qanday buzib amalga oshirilishini tanqid qiladi. Islom shariati bo'yicha zakat ixtiyoriy va faqirlar foydasiga to'laniladigan xayriya bo'lishi lozim edi. Ammo shoir kuzatgan voqelikda u ham bir majburiy yuk sifatida undirilardi va ko'pincha diniy peshvolar hamda amaldorlar o'z manfaatlari

yo'lida foydalanishar edi. Shoir o'zining bir qancha g'azal va muxammaslarida ulamo va ruhoniylarning ikki yuzlamaliligini – bir tomondan xalqdan zakat va sadaqa yig'ishlarini, ikkinchi tomondan o'zlari hashamatli hayot kechirishlarini – hajviy tarzda tasvirlaydi. Bu tasvirda diniy riyokorlik bilan iqtisodiy istismorning uzviy bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Muqumiy bu yerda faqat shaxslarni emas, balki butun bir tizimni tanqid qiladi.

Muqumiy she'riyatida alohida o'rin tutadigan mavzulardan biri – begar, ya'ni majburiy, haqqsiz mehnat masalasidir. O'rta Osiyo an'anaviy jamiyatida begar turli ko'rinishlarda mavjud bo'lib, u xon, bek yoki amaldorlar uchun bepul ishlab berish majburiyatini anglatardi. Kanal qazish, yo'l qurilishi, amaldorlar hovlisini ta'mirlash kabi ishlarda oddiy dehqon va hunarmandlar hech qanday haq olmay mehnat qilishga majbur etilardi. Shoir bu holni o'zining satirik she'rlarida kuchli badiiy vosita bilan tasvirlaydi. Begarda qatnashgan oddiy odam o'z ekinini sug'orishga, hunarmand o'z buyumlarini bitkazishga fursati bo'lmay, boshqalarning ishini qilish uchun uyidan uzoqda yuradi. Oilasi esa ochlik va muhtojlikda qoladi. Muqumiy bu ziddiyatni juda ta'sirli tarzda ochib beradi. Chor Rossiyasi davrida rasmiy begar bekor qilingan bo'lsa-da, mustamlaka ma'muriyati "harbiy xizmat yordamchiligi" va "ommaviy qurilish ishlari" nomi ostida xuddi shunday majburiy mehnatni saqlab qoldi. Muqumiy bu yangi shaklni ham o'z tanqididan chetda qoldirmadi. Shoirning chor ma'muriyatiga munosabati murakkab edi – u ba'zan yangi tartibotdan umid qilgan, ba'zan esa uning zulmkorligini ham ochiqdan-ochiq tanqid qilgan.

Mustamlaka boshqaruvi davrida iqtisodiy hayotning talqini.

1876 yildan keyin Farg'ona vodiysi chor Rossiyasining mustamlakasiga aylanishi bilan iqtisodiy hayotda sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Bir tomondan, paxta yetishtirishni kengaytirishga qaratilgan siyosat o'tkazildi, bu esa dehqonlarni don o'rniga paxta ekishga majbur etdi. Ikkinchi tomondan, yangi soliqlar va to'lovlar joriy etildi, kapital o'zlashtirish kuchaydi. Muqumiy bu o'zgarishlarni ham o'z she'rlarida aks ettirdi. Uning paxta mavzusidagi she'rlarida yangi iqtisodiy tartibotning dehqonlar turmushiga ta'siri tasvirlangan. Paxta ekish majburiyati dehqonlarni oziq-ovqat ekinlaridan mahrum etdi, bozor narxlari o'zgardi, eski xo'jalik tizimlari buzildi. Shoir bu o'zgarishlarni xalqning manfaatiga emas, mustamlaka manfaatiga xizmat qilishi sifatida baholadi. Yangi ma'muriyat joriy etgan soliq hisobi ham o'ziga xos muammo tug'dirdi. Eski an'anaviy o'lchov tizimidan farqli o'laroq, ruscha tartibda er o'lchash va daromad hisobi yuritish mahalliy dehqon va savdogarlar uchun tushunarsiz va ko'pincha o'zlarining zarariga bo'lgan tizimga aylandi. Muqumiy bu konfuziyani ham o'z she'rlarida kinoyali tarzda tasvirlaydi.

Muqumiy faqat tanqidchi emas, balki adolat izlovchi shoir sifatida ham namoyon bo'ladi. Uning she'rlarida mavjud iqtisodiy tizimni qoralash bilan birga, qanday bo'lishi kerak degan ideal ham aks etadi. Shoir islom falsafasi va klassik adabiyot an'analari

suyanib, adolatli hukmdor, halol amaldor va mehnatkashni hurmat qiluvchi jamiyat obrazini yaratadi. Muqumiy o'zining she'rlarida adolatli soliq to'lovni, ya'ni xalqning imkoniyatiga yarasha, hosil va turmush sharoitiga qarab belgilanadigan to'lovni ideal deb biladi. Bunday holda dehqon ham tirikchiligini o'tkazib, davlatga ham hissasini qo'shishi mumkin. Ammo u ko'rgan voqelikda bunday muvozanat yo'q edi. Bu ziddiyat – ideal bilan voqelik o'rtasidagi farq – Muqumiy ijodida asosiy badiiy kuchlanish manbaiga aylangan. Shoirning ba'zi she'rlarida kambag'al va mehnatkash xalqqa hamdardlik o'ta kuchli ifodalangan. U bu odamlarni nafaqat qoraxt va zahmatlari bilan, balki ulardagi sabr-bardosh, umid va inson qadr-qimmatini bilan tasvirlaydi. Bu yerda Muqumiy tanqidiy realizm va lirik insonparvarlikni uyg'un birlashtiradi.

Muqumiy ijodida iqtisodiy mavzuning badiiy usullari.

Muqumiy soliq va iqtisodiy yuk mavzularini bir necha badiiy uslub vositasida ifodalaydi. Birinchisi – to'g'ridan-to'g'ri hajviy tasvirdir. Bu usulda shoir amaldorlar, soliqchilar yoki noviron savdogarlarning xatti-harakatlarini keskin, ba'zan hazilomuz, ba'zan achchiq tarzda tasvirlaydi. Hajviy qahramonlar ko'pincha muayyan ijtimoiy tipni ifodalab, individual xarakter emas, balki umumlashtirilgan obraz sifatida namoyon bo'ladi. Ikkinchi usul – allegoriya va ramzdan foydalanishdir. Shoir ba'zan soliq va zulm munosabatlarini tabiat hodisalari, hayvonlar hayoti yoki tarixiy voqealar orqali ifodalaydi. Bu usul she'rga ko'p qatlamli ma'no beradi va o'quvchi uni bir necha darajada talqin qilishi mumkin. Bir tomondan, allegoriya shoirni to'g'ridan-to'g'ri siyosiy ta'qibdan himoya qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, she'rning badiiy saviyasini oshirgan. Uchinchi usul – lirik qahramon tilidan shikoyat va murojaat shaklidir. Bu she'rlarda oddiy bir kishi – dehqon, hunarmand, savdogar yoki bir ona – o'z og'ir ahvolini bayon qiladi. Bu usul she'rga bevosita hissiy ta'sir kuchi beradi va o'quvchini lirik qahramon bilan birdamlikka undaydi. Muqumiy bu usuldan, ayniqsa, xalq hayotini tasvirlashda keng foydalangan.

Muqumiy asarlarining tarixiy-iqtisodiy manba sifatidagi ahamiyati.

Muqumiy she'rlarining ilmiy qiymati faqat adabiy jihat bilan cheklanmaydi. Uning asarlari XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi O'rta Osiyo iqtisodiy hayotini o'rganish uchun muhim birlamchi manba hisoblanadi. Tarixiy hujjatlar va rasmiy arxivlar ko'pincha xalq hayotining oddiy tomonlarini aks ettirmaydi, she'riy adabiyot esa aynan shu bo'shliqni to'ldiradi. Shoir she'rlarida sanab o'tilgan soliq turlari, miqdorlar, to'lov muddatlari va usullari tarixchilar uchun qimmatli ma'lumot beradi. Bundan tashqari, oddiy xalqning bu siyosatga bo'lgan munosabati, psixologik reaksiyasi va ijtimoiy xulq-atvori ham she'rlar orqali anglash mumkin. Bu jihat Muqumiy asarlarini tarixiy antropologiya nuqtai nazaridan ham qimmatli qiladi. Shu bilan birga, Muqumiy asarlari soliq tizimining salbiy ta'sirlarini faqat raqamlar bilan emas, insoniy drammatizm orqali ko'rsatadi. Bir oilaning hosil yig'ib, soliq to'lab, qo'lida ozgina qolishi – bu statistik ma'lumot emas, balki jonli hayot manzarasidir. Bunday

tasvir iqtisodiy tarixni quruq raqamlardan tashqariga chiqarib, unga insoniy yuz beradi.

XULOSA

Muhammad Aminxo'ja Muqumiy ijodida soliq tizimi va aholi zimmasidagi iqtisodiy yuk masalalari chuqur va ko'p qirrali tarzda aks ettirilgan. Shoir o'z she'rlarida Qo'qon xonligi va chor mustamlakasi davrining iqtisodiy zulm manzarasini hajv, lirika va allegoria vositalari orqali jonli va ta'sirli ifodaladi. Xiroj, zakat, begar, paxta siyosati va mustamlaka soliqlari – bularning barchasi Muqumiy asarlarida faqat ijtimoiy shikoyat sifatida emas, balki o'sha davrning iqtisodiy hujjati sifatida ham qayd etilgan. Muqumiy faqat tanqidchi emas, balki adolatni orzu qilgan, oddiy mehnatkash insonning qadr-qimmatini ulug'lagan shoir edi. Uning asarlarida iqtisodiy adolatsizlikni qoralash bilan birga, jamiyatning qanday bo'lishi kerakligi haqidagi ideal ham aks etadi. Bu ikkala ovoz – tanqidiy va umidvor – bir-birini to'ldirib, shoirning ijtimoiy-iqtisodiy mavzulardagi poetik dunyoqarashini shakllantiradi. Zamonaviy adabiyotshunoslik va tarixshunoslik nuqtai nazaridan Muqumiy asarlari XIX asr O'rta Osiyo iqtisodiy hayotini o'rganishda muhim manba sifatida qayta baholanishga loyiqdir. Uning she'rlari nafaqat badiiy merosning bir qismi, balki o'sha davr odamlarining hayot tarzini, qiyinchiliklarini va umidlarini saqlab qolgan jonli tarixiy xotiradir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Muqumiy M. A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.
2. Fitrat A. O'zbek adabiyoti namunalari. – Samarqand: Zarafshon, 1928.
3. Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. – Toshkent: Fan, 1961.
4. Bertels Ye. E. Izbrannye trudy. Istoriya persidsko-tadzhikskoy literatury. – Moskva: Vostochnaya literatura, 1960.
5. Mirzayev T. O'zbek xalq og'zaki ijodi tarixi. – Toshkent: Fan, 1982.
6. Hasanov H. O'rta Osiyo tarixiy geografiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.
7. Abdullayev V. O'zbek adabiyoti tarixi. II jild. – Toshkent: O'qituvchi, 1980.
8. Karmisheva B. X. Ocherki etnicheskoy istorii yuzhnykh rayonov Tadzhikistana i Uzbekistana. – Moskva: Nauka, 1976.
9. Nabiyev R. Qo'qon xonligi tarixi. – Toshkent: Fan, 1973.
10. Ismoilov E. XIX asr o'zbek satirik she'riyati. – Toshkent: Fan, 1965.
11. Sultonov I. Muqumiy hayoti va ijodi. – Toshkent: Fan, 1958.
12. Sodiqov Q. O'zbek xonliklarida soliq siyosati. – Toshkent: O'zbekiston, 1994.